

Nyttan av historia

Göran Lindahl

Arkitekturskolan, KKH

I denna artikel diskuteras det klassiska kunskapsarvet och dess betydelse för arkitektutbildningen och därmed också för arkitekturen.

I en inbjudan hösten 1989 från KTH att delta i en diskussion över temat "Historieforskningen och arkitekturen" stod följande att läsa i ingressen:

"Det råder en allmän osäkerhet om vart arkitekturen och stadsplaneringen är på väg. Den historiska forskningen kan inte ge svar på hur man skall göra men den kan hjälpa arkitekter och planerare att få perspektiv på sitt arbete och på sina teorier."

Visst förhåller det sig så, men kanske ändå inte riktigt som författaren till ovanstående formuleringar tänkte sig. Men låt oss börja från början.¹

Arkitektur som snilleblix

I Lennart Holms bok *Rita hus, samtal om arkitektarbetet*, 1990, berättar Nils Ahrbom både om sitt tillvägagångssätt som arkitekt och sin syn på arkitekturen överhuvud, den egna och andras. Det är läsvärda sidor, vilket resten av boken knappast är. Man undrar bara varför Lennart Holm valt att framställa sig som intervjuare och således känt sig manad att avsluta sina egna, ibland rätt vidlyftiga inlägg med ett frågetecken. I varje fall tankeutbytet med Nils Ahrbom är varken en intervju eller ens en diskussion utan ett uppbyggligt samtal mellan två auktoriteter som tycker precis likadant och som möjligen skiljer sig en aning i temperamentet. Den ene gör ett mer eftertänksamt intryck, den andre (gissa vem) verkar mer påstridig och benägen att då och då ge icke närvarande oliktankande ett tjuvnypp.

Nils Ahrbom brukade, berättar han, inleda sitt arbete vid ritbordet med att åskådliggöra det förelagda lokalprogrammet i form av stapeldiagram. De viktigaste förutsättningarna benades ut och kombinerades försöksvis

med varandra. De gällde den i sammanhanget bästa byggnadstekniken, det lämpligaste kommunikationssystemet och de enskilda rummens funktionskrav. Det framgår av ordalagen att redan denna analys inrymde idéer om gestaltning, närmast i form av ett antal enkla typlösningar. De behöll, säger Nils Ahrbom, sitt värde också utöver den aktuella uppgiften. Dessa typlösningar kunde vid något senare tillfälle spela rollen av ett slags förebilder, något redan avklarat att utgå ifrån i det fortsatta arbetet. Förebilder i ordets vanliga mening, hämtade någonstans utanför det egna ritbordet, borde där emot inte förekomma. Så kunde man gå tillväga förr; till den moderna arkitekturens landvinningar hör att ha frigjort sig från traditionella förebilder.

Nästa skede i arbetet anges som den för helheten avgörande syntesen. Det är uppenbart fråga om en helt intuitiv fas. Nils Ahrbom berättar hur den slutliga idén kan dyka upp plötsligt och i något alldeles oväntat sammanhang. Tydligt kan då denna definitiva lösning föra med sig att den föregående analysens resultat möbleras om. Så kan till exempel rangordningen förändras mellan de olika krav som borde tillgodoses. En ny prioritering sker som blir avgörande för den slutgiltiga gestaltningen. En så subjektiv process lämnar inte mycket över till medarbetarna. Om sitt eget kontor ger också Nils Ahrbom ett tydligt besked: "Jag kan inte erinra mig att jag någonsin överlämnat den (dvs den slutliga syntesen) till mina medarbetare."

Enligt Nils Ahrboms mening bör syntesen också innebära att förenklingen drivs vidare. Han använder en rad ord som väl inte är synonyma men som tillsammans rätt väl anger vad som åsyftas: rationalitet, klarhet, precision. Han dristar sig till och med att tala om klassicism, vilket får intervjuaren att ingripa: det handlar givetvis om klassicism i något slags högre mening, inte alls om den klassicism som bara kopierar och inte är något annat än stilefterhärming. I sammanhanget förs också Mies van der Rohe på tal. Hans verk betecknas som klassicism på grund av deras stränghet och långt drivna förenkling. Också Schinkel får en roll anvisad som Mies' läromästare. Att Schinkel faktiskt höll sig med en både detaljrik och skiftande formrepertoar begrundas inte närmare – man får anta att Mies i förhållande till Schinkel representerar ett högre, mer förädlad stadium.

Nils Ahrbom tycks vara klar över att han ibland drivit kraven på förenkling alltför långt. Å andra sidan har han ett försvar också för den yttersta enkelhet. Den har givit brukarna frihet, de har kunnat göra ändringar efter eget tycke: "Utan den stränga ramen skulle detta inte varit möjligt."

I huvudsak och naturligtvis med många personliga varianter utgör detta arbetssätt det sedan lång tid normala. Att det kunnat leda till utmärkta resultat skall inte förnekas. Av det slaget är ju flera av de byggnader Nils Ahr-

bom ritat, ensam eller tillsammans med sin kollega i yngre år, Helge Zimdal. Naturligtvis går det att räkna upp mängder av byggnader på samma kvalitetsnivå; modernismen i arkitekturen har ju haft gott om tid att visa sin förmåga. Men det är inte eliturvalet det nu gäller utan allt det andra. Runt omkring oss produceras ändå sedan årtionden arkitektur som inte förtjänar beteckningen, byggnader präglade av ytterlig torftighet eller under senare år av plötsliga ryck och ogenomtänkt godtycke. Orsakerna kan vara flera men en av dem är den arkitekturdoktrin som refererats ovan. Den är i grunden inte undervisningsbar. Den formbegåvade med efterhand ackumulerad erfarenhet klarar sig nog, men inte lika lätt den sämre utrustade. För de avgörande arbetsmomenten, själva gestaltningen, saknas ju alla regler. Vad som erbjuds är ett antal metoder att analysera programmen och reda ut deras komponenter. Därtill kommer kunskap om gällande normer och annat som den praktiskt verksamme måste efterleva. Allt detta skall sedan avvägas, på något sätt rangordnas till en slutlig helhet som inte bara är ett schema utan en fysisk gestalt. Om detta led, som strängt taget är det egentliga arkitektarbetet, har denna doktrin bara något slags privat mysterium att erbjuda.²

Arkitektur som arbetsresultat

Det finns faktiskt ett alternativ. Eller snarare: det har funnits. Kärnan i den byggnadslära som de gamla akademiernas arkitekturskolor förmedlade ännu ett stycke in i 1900-talet utgjordes just av en rad idéer, rekommendationer och regler som gällde gestaltningen. Allt tog sikte på denna slutliga sammangjutning av alla ingående delar till en helhet. Här möter således en intensiv koncentration på själva arkitektarbetet, de moment som varit och som borde vara de för yrket centrala.

Denna länge förlorade kunskap, som rensades ut från världens arkitekturskolor med början på 20- och 30-talen, håller nu på att rekonstrueras. Vid det här laget är tänkesätt och arbetsmetoder som de tillämpades vid akademierna eller deras motsvarigheter i Paris, Wien, Köpenhamn eller Stockholm relativt väl kända.³

Det finns böcker som beskriver den grundläggande tankebyggnaden och också de undervisnings- och utbildningsformer som utgick från den. På samma sätt förhåller det sig med det därefter följande steget, relationerna mellan undervisningens mål och metoder och det praktiska arkitektarbetet ute i samhället. Vad som återstår är en mer aktuell arbetsuppgift, att idag finna de lämpliga formerna för undervisning av i princip samma slag och med samma inriktning på de i arkitektarbetet centrala momenten.

Vad som här antytts är väsentligen ett resultat av arkitekturhistoriska studier. De har bedrivits av både arkitekter och humanistiska forskare var för sig eller i samarbete. Några av forskarna har nog framför allt lockats av möjligheten att finna ett nytt studiefält, andra har haft mer bestämda arkitekturkritiska mål. Liksom de i sammanhanget inblandade arkitekterna har de väglets av otillfredsställelse med rådande tillstånd, med bristen på arkitektur i kvalificerad mening, med debattens bundenhet vid förbrukade idéer och till sist också med undervisningen som den normalt bedrivs vid arkitekturskolorna. Det gemensamma studiefältet för kritikerna blev den klassiska arkitekturläran. Om dess grundprinciper fanns tidigare forskning att tillgå. Vad som nu framför allt lades till var kunskapen om den praktiska uttolkningen, den gamla akademiundervisningens sätt att ur teorierna lyfta fram en serie arbetsmetoder, användbara också i de svåraste gestaltungs-uppgifter.

1800-talsarkitekturen i forskningen

Vad som här anförts är till stor del ett rekonstruktionsarbete, som har en aktuell och tydligt polemisk mening. Det kan också ses som ett led i ett annat sammanhang, en fortsättning av de 1800-talsstudier som länge spelat en viktig roll i arkitekturhistorisk forskning. Början ligger långt tillbaka i tiden och hade snarast prägel av bekräftelse; nu skulle den nidbild som var den allmänt omfattade bestyrkas med utförligare dokumentation än tidigare. Infallsvinklarna var flera men oftast sågs 1800-talsarkitekturen som samhällsspegel. Där framträdde i för alla synlig form bourgeoisiens moraliska halt. Husens rätta karaktär doldes bakom lånade former. Stilmaskerad talades det om, ett uttryck för borgarklassens oförmåga att skapa något självständigt och ytterligare ett tecken på dess förutbestämda upplösning och undergång. Fulheten föll också i ögonen. Man kunde bara tveka om vad som utgjorde den värsta horrören: var det grosshandlarvillorna eller kyrkorna i nygotik?

Beskrivningar och analyser av detta slag kunde också omsättas i handling. Nog borde husen på Stockholms malmar rivas och ersättas med höga och smala lameller. Både bostadssociala och estetiska krav talade för beslutsamma saneringsinsatser. Andra byggnadstyper krävde sina mått och steg. Helgo Zettervalls kyrkor och kyrkorestaureringar stod i en klass för sig; ju förr de utplånades desto bättre. Det var många som tog del i denna uppgörelse med det förflutna, arkitekter, arkitekturskribenter, historiker, antikvarier – praktiskt taget alla som hade skäl att yttra sig i sammanhanget. Vad som sedan hände var snarast att argumentsamlandet väckte förståelse;

studierna uppenbarade en rik och utomordentligt komplicerad värld. Den föraktade arkitekturen visade sig tala ett språk som kunde göras begripligt, ja övertygande. Så togs steg efter steg. Husen på malmarna blev först intressanta, sedan omistliga och till sist förebildliga. Helgo Zettervall har gjort en likadan postum karriär.

För Sveriges del inleddes denna opinionssvängning redan på 50-60-talen. Naturligtvis var det en process som tog tid. Undan för undan ströks i alla fall den ena byggnaden efter den andra från listan på hatobjekt. Kanske var det Riksarkivets gamla tegelborg på Riddarholmen som höll sig kvar allra längst. Sverige har utan tvekan en rangplats i denna kombination av forskning och bevarandedebatt. I England tycks oförståelsen ha varit ännu mer kompakt. Det skulle dröja innan den alltmer ökade kunskapen om viktorianerna också innebar förståelse och verklig uppskattning. Tyskland har nåtts allra sist; där publiceras först nu de grundläggande översiktarna över det sena 1800-talets och sekelskiftets ofantliga byggnadsverksamhet inom kejsarrikets gränser.

Konstakademierna

Den gamla arkitekturundervisningen, oftast meddelad inom akademier-nas ram, började med inläring av ett formförråd. I inledningen spelade kopiering en roll samtidigt som eleverna tränades att teckna, akvarellera, konstruera perspektiv och anbringa skuggor på rätt sätt. Kraven på behärskning av en vidlyftig repertoar av detaljformer skärptes under 1800-talets lopp. Det räckte inte längre med den klassiska arkitekturens grammatik som den förmedlades av de gamla handböckernas redovisningar av kolonn-ordningarna. Renässansarkitekternas sätt att tillämpa och komplettera den klassiska byggnadskonsten gav ytterligare lärdomar. Till sist räknades också den medeltida arkitekturen in i den nödvändiga utrustningen; romanska eller gotiska former kunde också komma till användning, i oförändrat skick eller personligt utnyttjade och bearbetade.

Inledningsskedets formträning följdes av allt större och mer komplicerade kompositionsuppgifter. Samtidigt som den mer osjälvständiga efterbildningen uppfattades som ett passerat förstadium förtydligades istället de idémässiga grunderna. De prioriteringar som måste göras förutsattes ske efter en ideell skala. Rangordningen mellan olika delar kunde ta sig uttryck både i likställighet och hierarkiskt ordnade system eller oftast en för- ening av bådadera. Personliga värderingar tillmättes en roll, framför allt om de bars fram av övertygande talang. Ingen väntade sig ändå att begåvning skulle användas för att rasera rangskalan i stort.

Undervisningen tillhandahöll också ett antal metoder att konkret åskådliggöra önskade sammanhang och tydligt visa skillnaderna mellan över- och underordnade byggnadsdelar. Inför den uppgiften aktualiserades den andra av kompositionsarbetets huvudfrågor, proportioneringen. Regler fanns att tillgå för dem som ville följa dem. För många utgjorde proportioneringen arkitektarbetets kärna; där fanns själva kvintessensen nedlagd av många generationers erfarenheter. Några gick ytterligare ett steg längre och uppfattade dessa idéer om proportionering av helhet och delar som de eviga lagar, vilkas efterlevnad konstituerade själva skönheten i arkitekturen.

Hur såg då fortsättningen ut, steget ut i det praktiska livet? Det kan finnas anledning att lyssna till en person som nog visste rätt väl vad han talade om:

"Den nya konst som uppväxer, en ättling af den äldre, måste genom generationer hämta sin näring af denna; lagarna för skönhet och harmoni äro generella, gälla hvilken tid som helst och kunna ej inhemtas annat än genom studiet af äldre konstverk. Skolans (dvs Konstakademiens arkitekturskola i Stockholm) verksamhet blir sålunda af konservativ art. Hon har att bibringa eleven kännedom om antiken, ej för att han i sina kompositioner skall kopiera den, utan för att lära honom de rationella principer, förutom hvilka ingen stil är sann, medeltiden för att lära honom fri komposition och renässansen för att utbilda hans smak och sinne för det sköna."

Så formulerade sig i början av 1880-talet den arkitekturlärare av den gamla typen som höll ut allra längst, Claes Grundström. Hans ord rymmer en stark övertygelse. Undervisningens huvuduppgift var att erbjuda eleverna det förflutnas samlade erfarenhet. Samtidigt hålls dörren öppen mot framtiden: utbildningen kan ge en bred kompetens men inte förutsäga vilka uppgifter som väntar. Grundström och hans tidigare och samtida kolleger hade helt klart för sig att verkligheten var en annan än de ideala villkor akademi-projekten förutsatte. Enklare uppgifter väntade som dessutom säkert skulle deformerats av diverse tillfälliga omständigheter. Utbildningens värde låg i dess förmåga att förbereda till olika slag av arbetssituationer. De som fick möjlighet kunde ägna sig åt samma typ av stora kompositioner som utgjorde läroårens kulmen. Andra ställdes inför annorlunda villkor eller bröt själva upp för att finna nya vägar. Också experimentmakarna kunde lita till den säkerhet i hand och öga alla förvärvat, som tillägnat sig de gamla arkitekturskolornas lärdomar och färdigheter.

Faktiskt fungerade det också på detta sätt och allra tydligast under den akademiska arkitektutbildningens sista storhetstid kring sekelskiftet. De som då vände sig mot det förflutna och proklamerade en ny tids ideal hade en traditionell, utomordentligt gedigen utbildning bakom sig. De förverkligade vad Claes Grundströms beundrade lärare och företrädare i ämbetet

Fredrik Wilhelm Scholander en gång yttrat om sin egen undervisning och dess värde för eleverna: "Sedan kan hvar och en göra, hvad honom bäst synes och lyster."

Detta är ett resonemang som duger också idag. Den klassiska arkitekturträningen ger den säkerhet och beredskap de flesta i yrket behöver. Modernismens arkitekturlära kan inte fylla den rollen, därtill är den för begränsad och också godtycklig i sina fundament.⁴

Arkitekturhistoria och arkitekturkännedom

Rekonstruktionen av detta undervisningssystem och den lärobyggnad det vilade på är ett resultat av historisk forskning. Detsamma gäller den helt förändrade synen på 1800-talsarkitekturen, en omsvängning som till sist fick betydande praktiska konsekvenser. Historisk forskning kan således sägas ha bevisat sitt värde och sin betydelse inom arkitektutbildningen. Det finns ändå skäl att ställa frågan vilket slag av historisk forskning som verkligen behövs och i samband därmed göra en viktig distinktion.

Som antytts ovan förmedlade den gamla arkitektutbildningen till eleverna ett väldigt stoff av former och erfarenheter. I sitt allra mest fullständiga skick handlade det om en totalbild av arkitekturen från antiken in i samtiden. Det vore ändå missvisande att kalla denna verksamhet arkitekturhistoriska studier. Benämningen var knappast adekvat på 1800-talet och är det ännu mindre idag. Arkitekturhistorisk forskning är något annat. Dess intresseområde omfattar givetvis arkitekturfrågor också i konkret mening men som komponenter i historiska förlopp. Förändringar blir därmed ett huvudtema, deras förutsättningar och förlopp likaväl som deras sammanhang med enskilda individer, grupper eller hela samhällen.

Uppfattad på ett sådant sätt blir arkitekturhistoria en relativt ung vetenskap. Som de verkliga pionjäreorna framstår ett antal tyskspråkiga skribenter verksamma i Wien och Berlin kring sekelskiftet. Kontakterna med dem inspirerade också den svenska forskningen. Det är naturligt att i detta sammanhang främst nämna Johnny Roosvals namn; hans arbete *Die Kirchen Gotlands*, 1911, handlar om den formvärld kyrkorna representerar men som delar i ett stort tankesystem av dateringar, attribueringar, påverkningar och stilimpulser. Betydande forskare som Gregor Paulsson och Ragnar Josephson arbetade i princip på samma sätt; bägge sysslade med formfrågor som material för historiska eller konsteoretiska konstruktioner.

Naturligtvis har undervisning med denna inriktning intresse också inom arkitekturskolor. Den verkliga tyngdpunkten bör dock ligga på annat håll, inte i arkitekturhistoria utan i den konkreta arkitekturkunskap som var

den äldre utbildningens huvudämne. På sin tid var det ju också arkitekturprofessorerna som svarade för denna kunskap. De hade i flera fall en överväldigande kännedom om sitt stoff men inget intresse att foga in det i något historiskt förlopp utöver det enkla kronologiska ordnandet. Varken Scholander eller Clason, det svenska 1800-talets främsta arkitekturlärare, intresserade sig för uppgiften. Båda visste åtskilligt om historia men hade inget egentligt behov av fördjupade studier. För bägge handlade det främst om att se och registrera varje byggnad av intresse och därefter minutiöst analysera helhet och delar. Detsamma gällde Claes Grundström, vars föreläsningar bevarats i manuskript. Till största delen har de karaktär av tekniska och estetiska kommentarer till egna teckningar av en mångfald arkitekturdetaljer. En enkel kronologi eller ibland en uppdelning efter byggnadstyper hjälpte honom att ordna stoffet. Det räckte för hans del, syftet var ju att uppmärksamma eleverna på skiftande formproblem, inte att lära ut historia. Antagligen saknades där ändå någon verklig inlevelse eller förståelse för de storslagna helheter detaljerna kunde bygga upp. Kritiska lärjungar talade om professors frimärkssamlade, ett omdöme som nog var både träffande och orättvist. Grundströms samtida kollega vid *École des beaux-arts* i Paris Julien Guadet nådde längre. Hans föreläsningar, samlade i trebandsverket *Eléments et théorie de l'architecture*, ger ett slags totalbild både av arkitekturen som formsystem och dess användningsmöjligheter. Ett arbete av denna storleksordning väcker också andra frågor. För praktikererna – och det var ju projekterande arkitekter som utbildades både i Stockholm och Paris – måste det ha funnits en mättnadsgräns. Mot slutet av 1800-talet hade den tillgängliga kunskapsmassan vuxit till det enorma och fick kanske eleverna att storkna. Det ger åtminstone en förklaring till det uppenbarligen intensiva behovet att rensa och förenkla, som präglade det tidiga 1900-talets stilbildare.

Det finns till sist ändå skäl att ett ögonblick dröja vid några stort upplagda försök att i ett sammanhang förena formstudium och historia. Av det slaget är Viollet-le-Ducs *Entretiens sur l'architecture*. Naturligtvis är det ett imponerande verk; läsaren kan ändå inte undgå att slås av det rapsodiska i framställningen. Ett helt annat presentationssätt låg bättre till för honom. Hans stora verk som skribent blev inte en historisk översikt utan en *Dictionnaire raisonné* över alla den franska medeltidsarkitekturens konkreta uppenbarelseformer. Viollet-le-Ducs lärjunge Auguste Choisy kan tyckas ha löst samma uppgift elegantare men har också tunnat ut den. Hans *Histoire de l'architecture* är ju snarast en konstruktionsmetodernas historia.

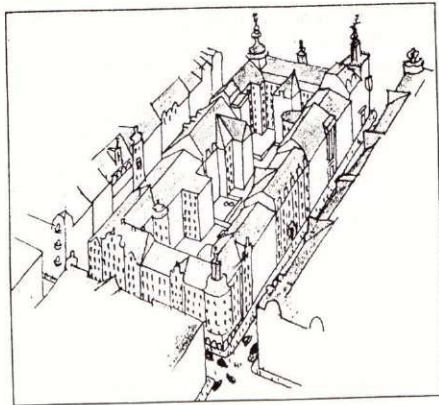
Ett svenskt exempel bör också nämnas, Erik Lundbergs *Arkitekturens formspråk*.⁵ Där finns historia men mest som ett slags bindemedel, ofta rätt svagt, mellan de konkreta exemplen. Byggnad efter byggnad tas upp till be-

handling i en häpnadsväckande räckvidd från antiken till samtiden. Erik Lundberg menade själv att han på detta sätt ställde ett väldigt stoff av åskådligt slag till förfogande för alla som ritade och byggde. Vid ett tillfälle kallade han sitt verk "förarbeten till byggande". Naturligtvis var det en medvetet tillspetsad formulering, men vald för att göra syftet tydligt. Därmed inordnade han sig också i en tradition av annat slag än den historiska forskningen. Sammanhanget är också ägnat att framhäva Erik Lundbergs särprägel. I *Arkitekturens formspråk* finns en subjektivitet som kan tyckas stå i motsättning till idén att redovisa och ställa till andras förfogande. Man blir medveten om att Erik Lundberg visserligen talade med beundran om Viollet-le-Duc och ännu hellre om Choisy men i sitt hjärta var en själsfrände till Ruskin.

Här har till sist gjorts en distinktion mellan arkitekturhistoria och arkitekturkännedom. Därmed är vi tillbaka där framställningen började och den fråga som ställdes i inbjudan. Nej, arkitekturhistorisk forskning kan inte ge de just nu angelägna svaren. Men den har verkligen gjort en insats för att hyfsa ekvationen. Och den kan aktivt bidra till att ge andra ämnen inom arkitektutbildningen det konkreta innehåll de så uppenbart saknar.

Noter

- 1 Pga sjukdom kunde jag inte hålla den föreläsning jag förberett. Då jag nu ombetts att ändå publicera mitt manuskript har jag tagit tillfället i akt att förtydliga mig. Framställningen har således blivit något utförligare.
2. Den som till äventyrs föreställer sig att ämnet projekteringsmetodik har något att komma med i frågan bör läsa en nyss publicerad uppsats, Jerker Lundequist: "Det oförklarliga i arkitekturen", *Arkitekturmuseets Årsbok* 1990.
3. Till de allra mest kompetenta undervisningsinstitutionerna hörde Konstakademiens arkitekturskola i Petersburg. Än så länge saknas dock ett arbete om dess verksamhet under 18- och 1900-talen.
4. Claes Grundström, 1844-1925, professor vid Konstakademiens arkitekturskola 1882-1912.
5. Julien Guadet, 1834-1908, professor vid École des beaux-arts. *Éléments et théorie de l'architecture*, I-III, 1901-04.
Eugène Emmanuel Viollet le-Duc, 1814-79. *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, 1-10, 1854-68. *Entretiens sur l'architecture*, I-II, 1863-72.
Auguste Choisy, 1841-1909, professor vid École des ponts et chaussées. *Histoire de l'architecture*, 1899.
Erik Lundberg, 1895-1969, professor vid Konsthögskolans arkitekturskola. *Arkitekturens formspråk. Studier över arkitekturens konstnärliga värden i deras historiska utveckling*, 1-10, 1945-61.

Utvecklingen från det gamla slutna stadsplanesystemet till det nya öppna.

